

УДК 910.26 (=162.1)

Михайленко Т.Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Періодизація українського географічного краєзнавства на Поділлі наприкінці XVIII – XIX століттях

Стаття присвячена одній з ключових проблем методології краєзнавства – його періодизації. Дослідження історії такого складного феномену як географічне краєзнавство, потребує певної формалізації і схематизації знань з використанням як традиційних, так і сучасних наукових підходів. Під періодизацією здебільшого розуміють рефлексивну дію, спрямовану на виділення у часі, у процесі, у житті суспільства чи окремої людини певних періодів, етапів, фаз, стадій, обмежених відповідними хронологічними рамками, датами, віхами, знаковими подіями. Аналізуються наявні моделі періодизації, історичні періоди та етапи розвитку географічного краєзнавства, виділяються ключові постаті, що зіграли значну роль в становленні українського географічного краєзнавства. У краєзнавстві аналізується весь комплекс знань, напрацьований різними науками про певну територію, край: географією, етнографією, історією, економікою, культурологією тощо. Виділення періодів чи етапів краєзнавства дозволяє заглибитись у специфіку кожного з них при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей процесу.

Ключові слова: періодизація, Поділля, географічне краєзнавство.

Михайленко Т.Ю. Периодизация украинского географического краеведения на Подолье в конце XVIII – XIX столетях. Стаття посвящена одной из ключевых проблем методологии краеведения – его периодизации. Исследование истории такого сложного феномена как географическое краеведение, требует определенной формализации и схематизации знаний с использованием как традиционных, так и современных научных подходов. Под периодизацией, в основном, понимают рефлексивное действие, направленное на выделение во времени, в процессе, в жизни общества или отдельного человека определенных периодов, этапов, фаз, стадий, ограниченных соответствующими хронологическими рамками, датами, знаковыми событиями. Анализируются существующие модели периодизации, исторические периоды и этапы развития географического краеведения, выделяются ключевые фигуры, которые сыграли значительную роль в становлении украинского географического краеведения. В краеведении анализируется весь комплекс знаний, накопленный различными науками об определенной территории, крае: географией, этнографией, историей, экономикой, культурологией и тому подобное. Выделение периодов или этапов краеведения позволяет углубиться в специфику каждого из них при одновременном выяснении ведущих тенденций, выявлении общих закономерностей процесса.

Ключевые слова: периодизация, Подолье, географическое краеведение.

Mykhailenko T.J. Periodization of regional study in Podolia at the end of 18th – 19th century. The article covers one of the key problems of regional study – its periodization. The study of the history of such a complex phenomenon as geographical history, requires a certain formalization and schematization of knowledge using both traditional and modern scientific approaches. Under the periodization largely understand reflexive action directed at allocation time, in the process, society or individual person for certain periods, stages, phases, stages, limited relevant chronological framework, dates, events, milestones. Existing periodization models, historical periods and development stages of geography and culture are analysed and key figures who played great roles in establishment of the Ukrainian regional study are marked out. The studies analyzed the knowledge gained by various sciences on a certain territory: the geography, ethnography, history, economy, cultural studies, and the like. The allocation of periods or stages of history allows you to delve into the specifics of each of them while figuring out the leading trends, identifying common regularities of the process.

Key words: periodization, Podylly region, local lore study.

Наявність проблеми. Однією з важливих проблем в процесі дослідження історично-географічних подій та явищ є проблема їх періодизації. Необхідно визначати хронологічні межі, виокремити особливості та специфіку їх розвитку

на кожному з етапів, скласти наукову періодизацію для того, щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції українського географічного краєзнавства. Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ у їх взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу ключові моменти, події, спільні ознаки, відмінності, тенденції розвитку, їх зв'язок і взаємообумовленість з минулим та майбутнім.

Аналіз попередніх досліджень. Аналізуючи опубліковану літературу, можна зазначити, що проблемою періодизації займалися як географи, так і історики та українознавці. Початки наукового підходу до періодизації в Україні належать М. Максимовичу, М. Костомарову, В. Антоновичу. Подальші спроби періодизації належали М. Грушевському, Н. Полонській-Василенко, В. Смолію. Різноманітні варіанти періодизацій представлені також і сучасними українськими географами – Г. Денисиком, Я. Жупанським, М. Пістуном, О. Шаблієм.

Мета – проаналізувати основні моделі періодизації українського географічного краєзнавства, виділити періоди та етапи розвитку українського географічного краєзнавства, виокремити ключові постаті та дослідницькі праці, що відіграли значну роль в становленні географічного краєзнавства на Поділлі.

Результати дослідження. Як і кожна наука, географічне краєзнавство у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції від зародження до становлення і утвердження. Проте, важливим є виявлення подій, фактів, явищ, які мали рубіжне значення для розвитку краєзнавства і можуть служити умовною межею для виділення періодів чи етапів. Таке виділення дозволяє заглибитись у специфіку кожного з етапів при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей краєзнавчого процесу.

Основу періодизації становлять правила та критерії, які й служать мотивацією виділення етапів. Важливе значення має осмислення принципово нових явищ у суспільному, науковому і культурному житті, заснування осередків і товариств, наукових інституцій, створення таких дослідницьких праць, які стали важливою віхою у формуванні нових знань. Також варто зважати на рубежі української історії [3, с.34].

Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні цієї проблеми, вважаємо за доцільне виокремити чотири етапи в історії розвитку українського географічного краєзнавства [2, с.6]:

1-й етап. 40-35 тисяч років тому – V ст. до н.е. – *етап пізнання природи*, який є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й етап. V століття до н.е. – середина XVIII століття – *описовий етап* українського географічного краєзнавства.

3-й етап. XIX – XX століття – *етап наукових досліджень*.

4-й етап. Кінець XX століття – початок XXI століття – *конструктивний період розвитку*, етап утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності.

Період з кінця XVIII до початку XIX століття майже повністю підпадає під етап наукових досліджень. Проте, на Поділлі цей етап мав свої особливості, що дало змогу виділити декілька періодів всередині нього. Це було пов'язано з активним поділом сфер впливу між російськими та польськими поміщиками та буржуазією. У цьому протистоянні, в якому власне не було місця українському народу, на вістря політичної боротьби з метою виправдання поставлених цілей були взяті історія, етнографія, мовознавство і, зрештою, природничі науки [1, с.12-13].

Отже, в етапі наукових досліджень можна виділити такі періоди:

1. *Кінець XVIII – середина XIX століття*. Зародження поділезнавства. Характеризується переважанням у дослідженні краю польських вчених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі.

2. *Середина XIX – початок XX століття* – формування і становлення поділезнавства. Активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців.

3. *Початок 20 – початок 30-х рр. XX століття* – активний розвиток краєзнавчого руху і досліджень на Поділлі, українізація.

Специфіка досліджень Поділля з кінця XVIII – до середини XIX століття полягає в тому, що ним займалися переважно польські вчені. Цьому сприяли об'єктивні фактори: понад трьохсотрічне входження краю до складу Речі Посполитої, панування до 1831 року державної польської мови, католицизму, міцні соціально-економічні позиції шляхти, спроби поляків повернути Поділля до Польщі під час повстань 1830-31 і 1863-64 років. Тому майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна складова частина, обґрунтовувалося «право» Польщі на край, ідеалізувалося його польська колонізація у минулі часи [1, с.15].

Не сприймаючи сьогодні подібні концепції польської історіографії, доцільно віддати належне польським дослідникам Поділля першої половини XIX століття за зібраний ними великий фактичний матеріал із життя краю. Важливі відомості про край містяться в історико-статистичних і географічних описах Подільської губернії польських географів та істориків: В. Марчинського (1820), О. Пшездзецького (1840), М. Балінського і Т. Ліпінського (1843), Т. Стецького (1864) та ін. У працях цих дослідників крім природи подані характеристики побуту, звичаїв, традицій місцевого населення. Більше даних про життя подолян зібрали польські етнографи Ф. Гіжицький у «Щоденнику подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула» (1810), Л. Голомбйовський (1830), М. Стрийковський (1846), письменник і публіцист Ю. Крашевський («Спогади з Одеси, Едисану і Буджаку», 1845). Польський етнограф В. Завадський у праці «Картини Русі Червоної» дав детальний опис життя Західного Поділля.

Одночасно серед незначної, але прогресивної частини польських письменників, поетів, публіцистів, етнографів у 20-40 роки XIX ст. сформувалася так звана «українська школа», яка визнавала наявність українського народу і його культури, критично ставилася до польського панування в Україні. Проте представники цієї школи не мислили Правобережну Україну й Поділля без Польщі, шукали шляхів примирення й злагоди в системі побудови незалежної польської держави. Позитивним моментом у творчості відомих літераторів С. Гоцинського, М. Гославського, Т. Падури, В. Залеського, Ю. Коженювського та ін. були спроби описати побут і становище подільських селян та міщан, пропагувати українську мову [1, с.16-17].

У першій половині XIX ст. зацікавилися подільським регіоном і вчені-природознавці. Ними була картографічно і топографічно вивчена Подільська губернія, складено територіально-адміністративні й геодезичні карти. Геологічні і геоморфологічні обстеження Поділля, дослідження його ландшафтів, пошуків корисних копалин здійснили геологи С. Сташиць (1806), Г. Яковицький (1827—1840), Е. Ейхвальд (1830), Г. Блеме (1840) та ін. Певною мірою підсумував їх працю і доповнив власним спостереженням у 1867 році відомий російський геолог

М. П. Барбот де Марні.

Своєрідність та багатство флори, високий рівень видового ендемізму Західного і Східного Поділля привернули увагу ботаніків і біологів. Зокрема польський природознавець А.Л. Анджейовський здійснив на Поділля і Волинь експедиції в 1814, 1816, 1818, 1822 і 1824 роках і видав ряд важливих праць про флору краю. Його справу продовжив відомий ботанік професор Київського університету О.С. Рогович, який описав рослинність Подільської губернії середини XIX століття.

Друга половина XIX століття (другий період) ознаменувалася розгортанням краєзнавчих економіко-географічних досліджень, в яких важлива роль належить Статистичному відділенню Міністерства внутрішніх справ, яке упродовж тривалого періоду очолював К.І. Арсеньєв. У діяльності Статистичного відділення брали участь відомі географи, статисти, економісти, краєзнавці, зокрема М.І. Надеждін, А.П. Заблоцький-Десятковський, М.А. Мілютін, П.І. Кеппен та інші. Джерелами статистичних описів були перевірені офіційні документи (ревізійні, метричні книги, звіти, окладні книги), або достовірні дані приватних осіб, зібрані на місцях. Описи складалися з обов'язковим посиланням на першоджерела.

Вирішальне значення для становлення і розвитку вітчизняної науки, і зокрема поділлєзнавства, в другій половині XIX – на початку XX століття мало створення фундаментальної археографічної джерельної бази на основі упорядкування державних архівів, поповнення їх численними документами з різних установ і приватновласників та публікація найважливіших з них для широкого кола науковців і читачів. У 1843 році в Києві створена «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів». Офіційно Комісія існувала як урядова установа при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, але в ній переважно працювали викладачі університету. Головне завдання Комісії полягало в збиранні, публікації документальних матеріалів. Першими упорядниками і редакторами видань археографічної Комісії були професори університету В.Ф. Домбровський (історія), М.Д. Іванишев (право), М.О. Максимович (пам'ятки словесності і культури). На основі зібраних актових книг, люстрацій та інших документів у поміщицьких, монастирських і урядових архівах, громадських і земських судів, приватних колекцій було видано чотири томи «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов» (Київ, 1845, 1846, 1852, 1859), а також «Літопис Самовидця» у чотирьох томах (Київ, 1848, 1851, 1855, 1864) і «Літопис Г. Грабянки» (Київ, 1854). В усіх цих публікаціях належно представлений Подільський регіон епохи середньовіччя [1, с.19].

Не менш важливим досягненням в створенні великого опублікованого архіву документів стала праця всередині XIX – на початку XX ст. польських і західноукраїнських вчених з історії середньовічної Польщі. У своїх збірках вони упорядкували значну кількість цінних документів і матеріалів тодішнього Подільського воєводства. Зокрема, начальник польського головного архіву давніх актів проф. С.І. Павенський та історик проф. О.В. Яблоновський упорядкували, прокоментували і видали у Варшаві протягом 1875-1895 рр. двадцятитомну збірку документів, матеріалів і нарисів під назвою «Історичні джерела. Польща XVI–XVII ст. Географічний і статистичний огляд». Серед інших, для дослідників Поділля значний інтерес складає том XIX-й, повністю присвячений Волині і Поділлю епохи XVI ст. (1889 р.) і том «Люстрації королівських земель Руських, Волині, Поділля і України першої пол. XVII ст.» (1877), які підготував

О. Яблонівський. Директор культурного закладу Оссолінеум у Львові польський історик А. Бельовський упорядкував і видав тритомний збірник документів польською мовою «Пам'ятки історії Польщі» (1869-1876), в якому також широко представлено Західне і Східне Поділля епохи XVI–XVIII ст.

Наступним головним напрямом у діяльності дослідників і знавців Поділля було створення історико-статистичних, етнографічних описів усіх населених місць і краю загалом, що й призвело до оформлення краєзнавства, як спеціальної галузі наукової роботи.

Започаткував ідею написання історико-статистичних описів у середині XIX століття царський уряд з метою отримання до всеросійських переписів населення додаткового соціально-економічного матеріалу з кожного регіону, а в умовах Правобережної України це стало й «науковим» обґрунтуванням русифікаторської політики царату. Тому при канцеляріях губернських правлінь були створені державні статистичні комітети. На Поділлі ж члени комітету, ректор Подільської духовної семінарії М.В. Симашкевич, М.І. Яворовський, С.М. Лобатинський та ін. надрукували низку історико-статистичних нарисів. Загалом лише «Подольские епархиальные ведомости» до 1875 року помістили 61 і до 1903 р. – ще понад 40 історико-статистичних і географічних описів міст і сіл краю.

Історико-статистичні розвідки населених місць і церковних приходів Старокостянтинівського, Заславського (Ізяславського) і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії, які нині складають північні райони Хмельницької області, здійснили краєзнавці В.І. Пероговський і А.І. Сендульський, Х. Корнаковський і польський історик Т. Стецький (1862-1871).

Значної уваги складанню історико-статистичних описів місцевостей Галичини і, зокрема, Західного Поділля, приділяли західноукраїнські, польські і німецькі історики та краєзнавці. У 1857 р. був опублікований перший том матеріалів «Галицького історико-географічного словника», який підготував польський історик Ф. Сларчинський. Представляють інтерес повнотою даних «Географічно-статистичний опис Галичини» Г.Ступницького (1869), «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» Т. Оржеховського (1872), «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» А. Шнайдера (Т. 1-2. 1868-1874). Крім того, в другій половині XIX ст. вийшли з друку спеціальні історико-статистичні описи Тернопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тереховлянського (Ю. Байгер, 1899), Підгаєцького (М. Недзвецкий, 1896) та інших повітів Тернопільського воєводства.

Зрозуміло, що історико-статистичні та географічні описи населених місць Східного і Західного Поділля не рівнозначні за якістю, професійністю та об'єктивністю виконання, є носіями соціального замовлення тогочасної політичної системи і одночасно віддзеркалюють ідеологічні суперечності між російськими, польськими і німецькими дослідниками і краєзнавцями на теренах України. Негативно позначилися на таких працях відсутність єдиних методик вивчення, слабка їх наукова обґрунтованість, суб'єктивні підходи до висвітлення окремих питань у роботі авторів та низки їх місцевих кореспондентів. З одного боку, в описах представлена статистика, основні етапи історії міст і сіл, парафій, а з іншого – поза увагою залишилися соціальні сторони життя трудових верств населення, переважали геральдичні характеристики власників маєтків.

При всіх недоліках історико-статистичні описи нагромадили значний

фактичний матеріал про різні регіони, виявили так звані «білі плями» в їх минулому, привернули увагу науковців і краєзнавців до глибокого вивчення географії та історії міст і сіл України й, зокрема, Поділля.

Висновки. Періодизація розвитку краєзнавства дозволяє простежити загальні тенденції нарощування знань, утвердження їх науковості, виявити певні особливості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, характерні для кожного з означених етапів та періодів. У кінці XVIII – XIX століттях відбувався активний процес зародження національного українського географічного краєзнавства, закладалися підвалини формування в Україні власної генерації дослідників-краєзнавців.

Література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія / Баженов Л.В. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Денисик Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Григорій Іванович Денисик // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – №1. – С.6-9.
3. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства / Ярослав Степанович Калакура. – К.: 2001, 381 с.
4. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: Монографія / Костриця М.Ю. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.
5. Мельничук Л.С. Етнографія Поділля в дослідженнях польських істориків XIX ст. // Наукові записки ВДПУ. Історія. – 2005. – С. 329-332.
1. Bazhenov L.V. Podillya v pratsyakh doslidnykiv i krayeznavtsiv XIX-XX st.: Istoriohrafija. Bibliohrafija / Bazhenov L.V. – Kam"yanets'-Podil's'kyu, 1993. – 480 s.
2. Denysyk H.I. Osnovni etapy rozvytku heohrafiiyi v Ukrayini / Hryhoriy Ivanovych Denysyk // Heohrafija ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 1998. – №1. – S.6-9.
3. Kalakura YA.S. Istorychni zasady ukrayinoznavstva / Yaroslav Stepanovych Kalakura. – K.: 2001, 381 s.
4. Kostrytsya M.YU. Ukrayins'ke heohrafichne krayeznavstvo: teoriya, istoriya, postati, praktyka: Monohrafija / Kostrytsya M.YU. – Zhytomyr: Kosenko, 2006. – 444 s.
5. Mel'nychuk L.S. Etnohrafija Podillya v doslidzhennyakh pol's'kykh istorykiv XIX st. // Naukovi zapysky VDPU. Istoriya. – 2005. – S. 329-332.

Подано до редакції 10.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк